

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

La Viquimarató d'antropologia com a projecte Docent: una experiència en l'ensenyament de l'etnologia regional d'Amèrica

Montserrat Ventura i Oller

Universitat Autònoma de Barcelona¹

Mònica Martínez Mauri

Universitat de Barcelona

Cristina Larrea Killinger

Universitat de Barcelona<http://dx.doi.org/10.5565/rev/periferia.508>

Resum

El text que segueix és una reflexió sobre les possibilitats educatives de la Viquipèdia en la matèria d'etnologia regional d'Amèrica, a partir d'un projecte docent portat a terme simultàniament en dues universitats catalanes i d'una experiència compartida pels estudiants en el marc d'una Viquimarató de divulgació de l'Antropologia Social. El text recull experiències prèvies de l'ús de Viquipèdia en la docència i seguidament exposa les activitats docents prèvies i actuals de l'assignatura d'etnologia regional d'Amèrica en les variants de la Universitat Autònoma de Barcelona i de la Universitat de Barcelona el curs 2015-16. Discuteix la rellevància d'analitzar les categories implícites a aquesta matèria antropològica en el programa i fa una anàlisi de la monografia com a recurs central de la presentació de resultats en la recerca etnogràfica, per arribar, en una de les variants contemporànies, a l'article de Viquipèdia com a enciclopèdia universal. La lectura de les monografies i l'elaboració de l'article monogràfic sobre un grup ètnic són analitzats com a vehicle d'aprenentatge dels conceptes clau de l'assignatura. Aquest aprenentatge es rebla finalment en bolcar el material elaborat en la Viquipèdia en la Viquimarató d'Antropologia com a activitat col·lectiva. El text conclou amb un recull d'avantatges docents a considerar en futures edicions de l'assignatura.

Mots clau: etnologia regional d'Amèrica, Viquipèdia, docència, monografies etnogràfiques

¹ Enviar correspondència a: Montserrat Ventura i Oller (montserrat.ventura@uab.cat) Mònica Martínez Mauri (martinezmauri@ub.edu) i Cristina Larrea Killinger (larrea@ub.edu).

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia**Abstract**

The following text is a reflection on educational potentials of Wikipedia in the subject of regional ethnology of America. It rises from a teaching project developed simultaneously in two Catalan universities and from the shared experience that students acquired within one Wiki-marathon aimed to divulgation of Social Anthropology. The text gathers previous experiences of using Wikipedia in teaching purposes and relates previous and actual teaching activities in the framework of the subject Regional Ethnology of America in UniversitatAutònoma de Barcelona and Universitat de Barcelona in 2015-16 academic year. The relevance of analysis of implicit categories in this anthropological topic is discussed. It analyses the monography as a key media for presentation of ethnographical research results, and also the article in Wikipedia as a Universal Encyclopaedia in its contemporary variant. The reading of monographs and elaboration of a monographic article about one ethnic group are analysed as a vehicle for learning of key concepts of the subject. This learning is finally embodied in uploading the elaborated units of knowledge to the Wikipedia during the collective Wiki-marathon of Anthropology. The text concludes by listing of teaching advantages which should be considered in future editions of the subject.

Key words:Regional Ethnology of America, Wikipedia, Teaching, Ethnographical Monographies

Introducció

El text que segueix és una reflexió sobre les possibilitats educatives de la Viquipèdia en la matèria d'etnologia regional, a partir d'un projecte docent realitzat en dues universitats catalanes i d'una experiència compartida pels estudiants en el marc d'una Viquimarató de divulgació de l'Antropologia Social. El projecte es realitzà el curs 2015-16 en el marc de l'assignatura d'Etnologia regional d'Amèrica del grau d'Antropologia Social i Cultural en dos centres, amb noms diferents, però continguts molt semblants: *Etnologia Regional: etnologia dels pobles indígenes de les terres baixes d'Amèrica del Sud* al Grau d'Antropologia Social i Cultural de la UAB, impartida per Montserrat Ventura, i *Etnologia Regional de l'Amèrica indígena tropical* al grau d'Antropologia Social i Cultural de la UB, impartida per Mònica Martínez Mauri. Al llarg de les respectives assignatures es programà una activitat docent destinada al coneixement d'un grup ètnic en els termes que expliquem més avall. L'elaboració d'una proposta conjunta de dues assignatures amb continguts molt semblants de diferents universitats ens ofereix un primer element per a

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

l'establiment de conclusions no vinculat a la tradició docent de cada centre sinó de les característiques intrínseques a l'ensenyament d'uns determinats continguts.

El projecte culminà amb la introducció del contingut desenvolupat com a entrada en la Viquipèdia en el marc de la primera Viquimarató d'Antropologia que se celebrà el 16 d'abril de 2016 durant la primera Setmana de l'Antropologia, organitzada per l'Institut Català d'Antropologia, sota la coordinació de Cristina Larrea i Montserrat Ventura, i amb la participació d'Àlex Hinojo i Quintí Canals com a voluntaris de l'Amical Wikimedia². La Viquimarató acomplí diversos objectius que també detallem més avall, entre els quals destaquem la posada al servei de la comunitat del coneixement adquirit a la universitat, l'ampliació dels continguts disciplinaris en la Viquipèdia en llengua catalana³, la realització d'una activitat conjunta entre estudiants d'universitats diferents⁴ i la pràctica d'una activitat docent voluntària on els i les estudiants pogueren observar els seus avenços en format de document acabat, tot i que no final. Els avantatges docents d'aquest projecte són l'objecte d'aquest article.

La Viquipèdia com a eina docent

Fins ara s'han publicat diverses experiències docents que introdueixen eines digitals Web 2.0 a l'ensenyament universitari presencial i que són les que faciliten compartir informació entre diversos col·laboradors en xarxa, com Facebook i Twitter, la creació de plataformes per compartir coneixement entre alumnes i professors (com el

²Volem agrair explícitament el seu suport desinteressat durant els preparatius i la realització de l'activitat.

³L'Amical Wikimedia vetlla per la versió catalana de la Viquipèdia i entre el voluntariat que hi col·labora hi té rellevància aquell que corregeix els continguts en aquesta llengua. Alhora, l'Institut Català d'Antropologia s'havia proposat entre els objectius de la Jornada, l'augment en qualitat i quantitat dels continguts antropològics de la Viquipèdia en català. En la selecció dels continguts a introduir es considerà particularment omplir aquest buit, tot i que no sempre fou possible atès que per la pluralitat lingüística de l'alumnat – que a més de castellanoparlants incloïa alumnes Erasmus –, alguns dels conceptes foren introduïts en castellà.

⁴Volem afegir que en la Viquimarató d'Antropologia també hi participaren alumnes d'antropologia no adscrits a cap assignatura en el cas de la UAB i també d'altres universitats, com la UOC, a banda d'antropòlegs de l'àmbit professional, professorat de la UAB, UB i UOC, i membres de l'Institut Català d'Antropologia. Com a docents hi participaren, a banda de les tres autores d'aquest text, Montserrat Clua (UAB) i Begonya Enguix (UOC).

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

campus virtual i les aules moodle) i la publicació en línia de continguts a Viquipèdia (Martínez *et al.* 2013; Romeu *et al.* 2012; Peña *et al.* 2006). Per exemple, a la Universitat Oberta de Catalunya (Romeu *et al.* 2012) fa quatre anys es va desenvolupar una metodologia col·laborativa en entorns educatius amb la utilització de les *wikis* i d'altres eines digitals en Web 2.0 en diverses assignatures del grau i el màster de ciències socials i jurídiques. Es va demostrar que el treball amb les *wikis* oferia una bona combinació amb altres eines digitals i estimulava el treball col·laboratiu entre alumnes i docents. Tot i així, per aquests autors un bon ús de les *wikis* implicava la participació activa del docent i la necessitat de crear espais de discussió complementaris. Una altra experiència, centrada en la utilització de la *wiki*, es va desenvolupar fa dos anys a la Universidad Miguel Hernández per a l'elaboració de material docent d'assignatures de caràcter tecnològic, de la qual també es va procedir a avaluar la seva utilització a l'aula (Pérez *et al.* 2014). Com a resultat més destacat els autors assenyalen la millora de la motivació, del rendiment acadèmic i del grau de satisfacció dels estudiants.

Segons un estudi d'E. Aibar i I. López en el marc d'un projecte Recercaixa (2012-13)⁵, a partir d'un qüestionari realitzat a la UOC i la UPF, malgrat que més del 60% del professorat utilitza la Viquipèdia en les seves consultes, i un 46% pensa que és útil per a la docència, només un 26% recomana l'ús d'aquesta eina als estudiants i un 9,3% la fan servir com a recurs docent. Ara bé: tot i que la utilització de les *wikis* com a recurs didàctic a l'ensenyament universitari està força documentat (Saorinet *al.* 2011) ho està menys l'objectiu d'implicar els alumnes perquè produeixin ells mateixos els articles de la Viquipèdia. Des d'una perspectiva crítica alguns autors es plantegen utilitzar aquesta enciclopèdia virtual per produir i crear nous coneixements.

⁵L'ús de continguts oberts a Internet en l'ensenyament universitari: un estudi empíric sobre les percepcions, actituds i pràctiques del professorat universitari respecte a Wikipedia"; Vegeu-ne la ressenya a la web d'Amical Wikimedia: <https://www.wikimedia.cat/2014/05/29/quin-us-en-fan-els-professors-universitaris-de-la-viquipedia/>

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

En el camp de l'antropologia social i cultural trobem experiències de fa una dècada en educació a distància a través de la pedagogia *e-learning* a la University of Viena (Budka&Mader 2006). Allà l'aplicació de les eines digitals *wiki* es va fer amb l'assignatura de *l'Estudi antropològic del mite*, amb una participació d'uns 50 a 70 alumnes l'any 2006. En el cas de la Ohio State University Faculty, el professor Mark Moritz va publicar una nota a *AnthropologyNews* l'any 2008 sobre la seva experiència d'introduir la Viquipèdia al seu curs sobre *caçadors-recol·lectors* en el grau d'Antropologia. Va avaluar l'ús d'aquesta eina digital mitjançant la tècnica de grups focals i va arribar a la conclusió que els alumnes van valorar-la positivament però requerien de la complementació d'una activitat presencial que els conduís i ajudés a resoldre problemes tècnics. I una altra experiència transdisciplinària entre les ciències informàtiques i l'antropologia la descriuen Aycock i Aycock (2008) en el camp de l'ensenyament i l'aprenentatge. Amb resultats menys positius per les dificultats en la seva utilització al curs d'*antropologia*, reflexiona sobre la introducció de noves eines digitals en el marc d'una pedagogia amb una tradició no digital.

En el cas que analitzem en aquest article tenim en compte la producció de continguts destinats a la Viquipèdia com a activitat docent avaluable. El més significatiu d'aquesta experiència docent passa per treballar primer a l'aula presencialment l'elaboració dels materials, que són avaluats per les professores, corregits i finalment compartits. Participar de la Viquipèdia no només consultant-la sinó contribuint a la construcció col·lectiva del coneixement, en farà valorar la qualitat dels seus articles. Afrontar la publicació de continguts digitals en un espai col·laboratiu i col·lectiu com una biblioteca universitària amb altres estudiants, professionals i estudiosos de l'antropologia convidats en el marc de la Viquimarató organitzada per l'Institut Català d'Antropologia, ha estat una experiència positiva a considerar en el conjunt de la formació.

L'etnologia regional: de la monografia a l'article de Viquipèdia

Els sistemes de classificació cultural són en els mateixos fonaments de l'antropologia. Des de les categories decimonòniques més barroeres que dividien els pobles en salvatges, bàrbars i civilitzats, fins els refinaments contemporanis que

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

busquen comprendre la diversitat en formes de representació o d'acció política, per posar alguns exemples paradigmàtics, la comparació i doncs la necessitat de definició i classificació han estat a la base de la comprensió de la diversitat. Aquest bagatge històric que nodreix la nostra disciplina és un dels temes centrals que s'exposen en el programa de l'assignatura d'Etnologia Regional especialitzada en pobles indígenes d'Amèrica, com els que tractem aquí. La discussió de conceptes com grup ètnic i pobles indígenes formen part de l'aprenentatge, com també en formen part les categories etnogràfiques o lingüístiques. Com a matèria de síntesi dels grans camps disciplinaris, l'etnologia regional aprofundeix en les escoles teòriques que han generat debat durant més d'un segle entorn dels grans temes de l'antropologia social i cultural en un context regional i etnogràfic específic: l'economia, les formes de tractar, adaptar-se, domesticar i representar l'entorn, el ritual, la concepció de la persona, de cos i d'humanitat, els sistemes d'organització social i política, la lluita pel territori o la llengua, les relacions interètniques i els reptes davant la societat nacional i global. La reflexió teòrica s'adquireix a l'aula i en lectures seleccionades representatives de cada corrent, de cada debat. Però tot aquest corpus teòric es manifesta empíricament de forma creuada en un dels pilars del saber antropològic: la monografia.

La monografia etnogràfica com a gènere s'ha transformat, com s'han transformat les societats que estudia, però encara al segle XXI, amb formats diferents als dels textos canònics que les van consagrar des de finals del segle XIX, les monografies segueixen essent les obres de referència per al coneixement de les societats humanes. És per això que és molt important que els i les estudiants en llegeixin, les sàpiguen analitzar i en puguin fer diferents lectures. I en el camí, que amb aquestes fonts secundàries puguin ells mateixos elaborar-ne de breus, gairebé com a maquetes de monografia, com ho són els articles enciclopèdics. I que en aquest procés trobin els entrebancs d'organitzar i de sistematitzar per camps temàtics material etnogràfic dispers. És una de les activitats més rellevants que hauran de fer si algun dia esdevenen etnògrafs i han de redactar els resultats de les seves recerques en forma de treball de recerca, de tesi o de llibre.

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

Però el contingut de les monografies no és neutre i situar-ne l'autor en el temps i el context teòric en què s'elaboraren és un dels primers aprenentatges; per això la lectura de la monografia ve precedida de l'aprenentatge de les escoles teòriques, que arran dels biaixos que imprimeixen en les seves produccions etnogràfiques, donen lloc al que podríem anomenar de subgèneres dins de la categoria de monografia etnogràfica o etnografia.

L'antropologia moderna va promoure l'elaboració de monografies per comprendre la realitat de pobles que, ocupant un mateix espai geogràfic, compartien una mateixa cultura material, forma d'organització social, formes de representació de la identitat col·lectiva i sistemes rituals. Aquest fou per exemple el cas de l'Amazònia, una de les subàrees d'estudi de les matèries que analitzem aquí: una àrea immensa, on la població indígena, tot i suposar només el 5% del total dels seus habitants actuals, acull, encara, una gran diversitat lingüística, amb un nombre aproximat de 400 llengües (Descola i Tylor 1993).

Les primeres monografies derivades d'estudis científics sobre els pobles de l'Amazònia van ser escrites per exploradors d'origen alemany sota la influència de les teories difusionistes. Entre els anys 1840 i 1920 nombrosos naturalistes germànics van donar fe de la vida d'aquests «Naturvölker», uns pobles que difícilment podien ser concebuts sense el seu entorn, del qual n'eren una extensió. En aquest moment es considerava que els indígenes no tenien una existència històrica, i la seva realitat s'explicava en relació a la natura. L'ecologia cultural dels anys 1960 va donar continuïtat a les hipòtesis difusionistes i investigadors com Julian Steward (1940-47) confirmaven que la influència de l'àrea andina sobre l'Amazònica i els factors mediambientals havien estat determinants en el desenvolupament de la cultura i l'evolució humana de la regió.

Aquest èmfasi en el determinisme ambiental va comportar un gran desconeixement dels sistemes d'organització social dels grups amazònics, que no eren tractats en profunditat en els textos. Fins a mitjans del s. XX, aquestes societats amazòniques, tot i inspirar obres teòriques fonamentals, eren poc conegudes. Excepcions notables foren el cèlebre *Tristes Tropiques* (1955) de Claude Lévi-Strauss, presentat com a relat de viatges, o el treball de Pierre Clastres *La Société contre l'État* (1974), obres

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

que posaren les bases del pensament filosòfic en l'americanisme tropical i que mostraren la importància de les formes de pensar i de les relacions socials en aquest context regional, com la monografia d'aquest darrer *Chronique des indiensGuayaki*(1972).

Els anys 1980 van veure un considerable desenvolupament dels estudis amazonistes. Va ser en aquest moment quan es va constatar que les poblacions amazòniques, tot i els pronòstics pessimistes de les dècades anteriors, no havien desaparegut. En alguns casos havien fins i tot augmentat demogràficament. L'antropologia no podia romandre indiferent davant aquest canvi que es palesa en la proliferació de nombroses monografies etnogràfiques, tant des de perspectives estructuralistes com funcionalistes. Com a gènere, la monografia esdevé el registre de la població que descriu, alhora que el bateig de l'antropòleg com a autor. Si abans dels anys seixanta l'estructura de les obres era força estandarditzada, arribem ara a una associació progressiva entre la descripció i la construcció creativa que, sense perdre mai de vista l'imprescindible rigor, condueixen a una presentació de les dades més diversa –sovint, seguint èmfasis inspirats per les pròpies realitats etnogràfiques– trencant definitivament la correlació entre monografia i informe etnogràfic.

Les monografies mínimes o en petit format⁶ són d'alguna manera la continuació dels antics relats de "missió" que sortien en revistes com el *Journal de la Société des Américanistes* de Paris a principis de segle XX⁷, que tot etnòleg sentia l'obligació d'escriure en retornar d'un viatge científic, moltes vegades com a retorn a la institució que li havia finançat l'expedició. Aquestes narracions no amagaven en absolut l'experiència subjectiva del'investigador, que podia incorporar apartats especulatius sobre algun aspecte que l'autor considerava rellevant, però l'autoritat de les seves paraules, que sens dubte buscaven el rigor científic, les cobria de neutralitat. De molts pobles han romàs com l'única font històrica reconeguda.

⁶Veure per exemple Ventura, M. et al. 1997 *Etnografías mínimas del Ecuador*.

⁷Prenem com a exemple Rivet, P. 1906 "Lesindiens Colorados. Récit de voyage et étude ethnologique", *Journal de la Société des Américanistes*, n.s.I:177-208.

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

Podríem dir que té els seus precedents en les descripcions dels cronistes que acompanyaren el procés colonial, un tipus d'informes també per als mecenes metropolitans en temps de conquesta i que, com més tard els relats de missió, oferien neutralitat sense amagar de vegades una certa subjectivitat⁸. Un gènere encara diferent de l'article enciclopèdic, molt més pragmàtic en forma i contingut, volgudament limitat a la utilitat informativa en el to i la forma.

L'article enciclopèdic, que s'estableix com a gènere a la Il·lustració i es vulgaritza al segle XX, també el trobem en temps colonial: a Amèrica són de destacar els Diccionaris Geogràfics de Coleti (1771), d'Alcedo (1786) i d'Hervas (1800), que per cert en les descripcions d'alguns pobles es repeteixen, com si en aquell temps no importés encara l'autoria, tot i anar signats. L'autoria d'aquest gènere fou rellevant a la segona meitat del segle XVIII i XIX, i es manté en les grans enciclopèdies temàtiques, etnogràfiques, o diccionaris disciplinaris, com són respectivament *l'Encyclopaedia of the Social Sciences* (1930-1967), el *Handbook of South American Indians* (1940-1947) o el *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie* (1991) on cada entrada o secció és elaborada per un especialista reconegut en el tema. Val a dir però que en els diccionaris i enciclopèdies generalistes, on es considera com a autoria rellevant el coordinador de l'obra o eventualment l'equip d'especialistes que els ha liderat, o fins i tot l'editorial (com el cas de *l'Enciclopedia Larousse*), el pes de l'autor de les entrades desapareix, com desapareix la font d'on s'han obtingut les dades per a la seva confecció⁹.

Viquipèdia és una enciclopèdia universal. Una enciclopèdia virtual però que difereix sensiblement del gènere esmentat més amunt. L'autoria hi desapareix en benefici de la col·lectivitat, perquè per primera vegada neix com a projecte col·lectiu, col·laboratiu i anònim, però la referència bibliogràfica esdevé en canvi referència de

⁸Veure per exemple la *Parte primera de la Crónica del Perú* de Pedro Cieza de León el 1553: "La tierra adentro, al e. De la costa manabita, vivían otras gentes, los Campaces o Colorados, de diferente lengua: eran sus casas de madera, pequeñas, la cobertura de paja o de hoja de palma... Andan vestidos" (*in* Jijón y Caamaño 1997:361).

⁹Veure per exemple l'entrada coordinada per M.Ventura "Etnografía y Pueblos indígenas" (Cap.8), amb la col·laboració de V.Fons i A.Piella en els apartats d'Àfrica i Oceania respectivament, a 2000 *Guía Escolar Vox*, vol. *Ciencias medioambientales y salud*, Barcelona: CREDSA, pp.104-124, on no hi consta ni l'autoria ni la bibliografia.

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

qualitat. És més, és la base per a la consideració de la notabilitat del terme, autor, institució o esdeveniment a glossar. En aquest sentit hi ha petites diferències en les normes establertes per les associacions de viquipedistes de cada àmbit lingüístic: un article pot ser considerat prou notable en la Viquipèdia en castellà i no en la catalana¹⁰. La notabilitat permet mantenir un contingut publicat, mentre que el incompliment dels criteris establerts de legitimitat per a la seva inclusió (excés d'auto-referència, manca de referents bibliogràfics externs, etc.) obre la via perquè part del contingut d'una entrada o l'entrada sencera sigui esborrada per la mà "anònima" dels viquipedistes. És en aquest sentit que el recurs a la Viquipèdia com a enciclopèdia virtual i col·lectiva condueix inexorablement l'autor (que no serà ben bé autor individual, ja que com més autors hi contribueixin més "autoritat" tindrà el text) a fer un esforç per a legitimar el contingut amb la referència bibliogràfica. Aquest serà un dels resultats d'aprenentatge derivats de la utilització del recurs. A part de referenciar l'origen de les dades evocades en l'entrada enciclopèdica, en crear una entrada a la Viquipèdia els estudiants també prenen consciència de les problemàtiques al voltant dels drets de reproducció de les imatges. Si volen incloure un recurs visual a l'entrada han de respectar els drets de propietat intel·lectual vigents: només poden incloure imatges que hagin estat fotografiades, dibuixades o dissenyades per ells mateixos i que es trobin a la xarxa amb llicència oberta (CC-BY-SA). Finalment, segons Saorín Pérez *et al.* (2011), els autors que participen en la producció de continguts es nodreixen d'una formació superior en l'àmbit educatiu¹¹. En aquest sentit, Viquipèdia constitueix una obertura del món acadèmic cap a la societat, i contribueix a un món més participatiu i col·laboratiu.

El projecte docent

L'assignatura *Etnologia Regional II: etnologia dels pobles indígenes de les terres baixes d'Amèrica del Sud* al Grau d'Antropologia Social i Cultural de la UAB, fou

¹⁰Comentari personal de Quintí Canals, Viquimarató d'Antropologia, 16/04/2016.

¹¹ "La relación entre población hablante y la cantidad y calidad de contenidos en Wikipedia es un indicador derivado de nivel educativo, acceso a las redes o participación digital de una comunidad cultural" (Saorín Pérez 2011: 90).

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

impartida per Montserrat Ventura el primer semestre del curs 2015-16 i se centra en els pobles indígenes del que en algunes classificacions s'ha anomenat la "Gran Amazònia". El contingut temàtic i teòric s'imparteix a l'aula i es completa amb la lectura d'una selecció de textos a analitzar per l'estudiant i incorporar en un treball reflexiu pautat. A banda però, aquesta assignatura, que s'imparteix (amb interrupcions) des del curs 1995-1996, proposa com una de les activitats docents avaluable un treball que té per objectiu donar a conèixer les eines de la recerca etnogràfica.

En anys anteriors, particularment als inicis, podríem dir que a l'era pre-digital, es proposava la recerca en els recursos bibliogràfics clàssics com els compendis destinats a descriure i classificar els pobles indígenes d'Amèrica i també les seves llengües, a cercar entre les biblioteques de la UAB i de la UB, així com el buidat de fonts bibliogràfiques poc conegudes i ben arxivades a la biblioteca de l'antic Museu Etnològic de Barcelona. Diferents raons, com la necessària i a voltes considerada difícil epopeia de l'estudiant per les biblioteques de diferents comarques i finalment el tancament del Museu Etnològic de Barcelona i la seva biblioteca l'any 2008, impediren la continuïtat d'aquella activitat. Més tard (curs 2007-2008) l'estudi incorporà la recerca en un dels recursos comparatius de què disposa la UAB: el *HumanRelationsArea Files*¹². En aquell moment el projecte s'iniciava per una sessió formativa en el recurs, a càrrec del personal de la Biblioteca

¹²Entre els anys 1989 i 1992 la UAB s'associa amb els HRAF, el Vicerectorat d'investigació concedeix un ajut per a l'adquisició de tots els exemplars antics, la subscripció a la biblioteca de la Facultat de Filosofia i Lletres a la revista electrònica *World Cultures* i l'adquisició per part de l'Àrea d'Antropologia de les HRAF *Research Series in Quantitative Cross-Cultural Data*; L'any 1990 A. González Echevarría publica el llibre *Etnografía y Comparación. La investigación transcultural en Antropología* a la col·lecció de Publicacions d'Antropologia Cultural de la UAB. L'any 1994 la UAB adquireix el *CROSS Cultural CD*, cinc arxius d'informació etnogràfica realitzats a partir dels HRAF. Finalment, amb l'adquisició del *eHRAF Collection of Ethnography*, base de dades en línia dels HRAF, l'accés dels estudiants a l'arxiu és complet (<http://www.uab.cat/web/el-departament/sedit-servei-per-a-la-documentacio-i-la-investigacio-transcultural-1244458445785.html>) i el seu ús explicat al Grau i aprofundit en el bloc de documentació del Màster en *Antropologia: Investigació avançada i intervenció social* que programa el Departament d'Antropologia Social i Cultural. La seva inclusió com a eina de cerca en una assignatura d'Etnologia Regional era una pràctica congruent amb els objectius formatius de l'aleshores llicenciatura en Antropologia Social i Cultural.

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

d'Humanitats de la UAB, i demanava a cada estudiant la recerca en un grup ètnic a triar d'entre un llistat tancat del que prèviament s'havia confirmat la disponibilitat de fonts bibliogràfiques i descriptives. El treball havia d'incloure necessàriament un apartat d'anàlisi crítica de les fonts. Un dels problemes d'aquest recurs per a ser utilitzat com a eina a l'aula era el biaix en les fonts utilitzades pel mateix recurs (en la selecció d'autors amb èmfasi anglosaxó i també temàtic) i el fet que els grups ètnics arxivats corresponents a l'àrea d'estudi en l'assignatura eren molt pocs per a oferir varietat per a tot l'alumnat. La valoració d'aquesta experiència en féu desestimar la seva continuïtat, que, modificada, s'ha reprès aquest curs.

Seguint doncs les bases d'aquell model ja experimentat en cursos anteriors i que havia anat canviant de format, aquest curs 2015-16 vàrem proposar un treball sobre un grup ètnic a partir d'una monografia que havia de ser complementada amb altres fonts com articles temàtico-teòrics, etnografies mínimes o el mateix HRAF en els casos en què el grup ètnic seleccionat per a l'alumnat hi fos present. La disponibilitat de monografies en castellà a les biblioteques de l'Estat és reduïda i les més actuals han estat publicades en anglès o francès; algunes traduïdes al castellà a l'Amèrica Llatina no són tampoc disponibles. En la proposta a l'alumnat es sol·licità de fer el treball per parelles, que podien constituir-se voluntàriament i triar un grup ètnic d'un llistat tancat. Aquest llistat ofería la següent informació de cada grup: la referència bibliogràfica d'una monografia completa que s'intentava que fos disponible en castellà i una altra de complementària, que podia ser en altres llengües. De cada grup es detallava la biblioteca on era dins del catàleg de la CCUC (més accessible per préstec interbibliotecari) o s'oferia en préstec de la biblioteca particular de la professora, i s'indicava quan es trobava en l'Arxiu Etnogràfic Mundial HRAF. En la pauta del treball, a banda dels aspectes a treballar que ara detallem, es demanava explícitament de complementar la informació amb altres fonts fiables d'on obtenir dades sobre la seva situació actual. La llista havia estat confeccionada també tenint en compte els grups ètnics dels quals hi havia gens o poca informació en la Viquipèdia en general i particularment en català.

La pauta del treball demanava a l'alumnat detectar els diferents etnònims del grup estudiat, ubicar-lo en la o les famílies lingüístiques quan no hi havia hagut consens,

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

així com en les classificacions culturals per aprendre a utilitzar els recursos classificatoris referenciats en la pauta; situar-lo geogràficament; fer-ne una breu sinopsi històrica i sintetitzar els sistemes econòmic, social, polític i de creences o cosmologia tradicional, repassar les relacions interètniques més freqüents, per concloure amb un apartat sobre la situació actual respecte a l'Estat Nacional i les instàncies internacionals. El darrer apartat era obert a d'altres informacions que l'alumnat considerés d'interès i un comentari crític de les fonts.

En conjunt, amb aquest treball els estudiants adquirien de forma simultània la major part de les competències adscrites a la matèria: 1. Aprehendre la diversitat cultural a través de l'etnografia i avaluar críticament els materials etnogràfics com a coneixement de contextos locals i com a proposta de models teòrics; 2. Desenvolupar un pensament i un raonament crítics i saber comunicar-los de manera efectiva, tant en les llengües pròpies com en una tercera llengua; 3. adquirir la capacitat de reunir i interpretar dades rellevants dins de la seva àrea d'estudi per emetre judicis que incloguin una reflexió sobre temes destacats d'índole social, científica o ètica; 4. Utilitzar el corpus etnogràfic i teòric de la disciplina amb capacitat d'anàlisi crítica i de síntesi. Alhora, obtenien tots els resultats d'aprenentatge previstos per a l'assignatura: 1. Analitzar les complementarietats i les incongruències de diferents informes etnogràfics de la mateixa zona; 2. Aplicar el coneixement de la variabilitat cultural i de la seva gènesi per evitar les projeccions etnocèntriques; 3. Aprehendre la diversitat cultural a través de l'etnografia i avaluar críticament els materials etnogràfics com a coneixement de contextos locals; 3. Avaluar críticament els materials etnogràfics com a proposta de models teòrics; 4. Avaluar críticament els models teòrics explícits i implícits als materials etnogràfics; 5. Avaluar els aspectes positius i negatius de la dialèctica entre etnografies específiques i comparacions d'abast transcultural; 6. Conèixer els efectes aculturadors de l'expansió colonial; 7. Identificar la variabilitat sociocultural a través de textos etnogràfics i fonts audiovisuals; 8. Identificar la variabilitat sociocultural en contextos etnogràfics específics; 9. Identificar la variabilitat transcultural dels sistemes econòmics, de parentiu, polítics, simbòlics i cognitius, educatius i de gènere, i la teoria antropològica que hi fa referència; 10. Identificar les idees principals i les

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

secundàries i expressar-les amb correcció lingüística; 11. Integrar de manera holística els desenvolupaments dels camps clàssics de l'antropologia; 12. Interpretar la diversitat cultural a través de l'etnografia; 13. Sintetitzar els coneixements adquirits sobre l'origen i les transformacions experimentades pels diversos camps d'estudi de la disciplina.

El seu valor avaluador era del 25% de la nota del curs i era obligatori. El darrer pas, que formava part de la idea del projecte, era la introducció del contingut en la Viquipèdia en el marc de la Viquimarató d'antropologia; cal dir que aquesta es celebrà fora del període lectiu i de la pròpia avaluació de l'assignatura (el tancament d'actes era el mes de febrer 2016 i la Viquimarató el mes d'abril del mateix any, a diferència del grup que hi participà de la UB que es trobava en ple període docent, com veurem més avall), per la qual cosa es presentà com una culminació voluntària de la proposta docent. La distància des de la fi de l'assignatura i la voluntarietat minvaren la participació. Tot i això s'apuntaren fins a onze persones, que haurien d'introduir quatre grups ètnics (un grup era de tres persones, els altres parelles¹³). Algunes baixes al final donaren lloc a que de l'assignatura s'introduïren quatre grups ètnics i una altra estudiant de la UAB però d'una altra assignatura que hi anà per lliure, completà un concepte molt relacionat: "Grup ètnic" que si bé existia a la Viquipèdia en català, hi era molt breu. Tot i que la valoració no es sistematitzà en cap qüestionari, atesa la mostra, en un primer sondeig totes les estudiants participants consideraren l'activitat molt instructiva.

L'assignatura *Etnologia Regional II de l'Amèrica indígena tropical* al grau d'Antropologia Social i Cultural de la UB, impartida per Mònica Martínez Mauri, es centra en tota l'àrea indígena del neo-tròpic, és a dir, la zona compresa entre el Tròpic de Càncer i el Tròpic de Capricorn. A diferència de l'Etnologia regional de la

¹³Voldríem agrair els i les estudiants que mostraren des de l'inicil'interès a participar en la Viquimarató, i particularment els i les que finalment ho pogueren fer. Per part de la UAB: Guillem Aubia, Elena Carrillo, Xènia Cordón, Mireia Guil, Alberto Lozano, Isabel Nicomedes, Noemí Núñez, Anael Piana, Josep Puigbo, Maria Pujol, Cristina Soldevila i Marta Valdevieso; i per part de la UB: Gerard Caballé, Cristina Casals, Aida Lacomba, Carla Manzanares, Anna Marsal, Fernando José Medrano, Monika Ortiz, Joaquín Palomar, Laura Satorras, Irene Sánchez Campins i Silvia Sánchez Clevillé. Agraïm també els i les estudiants d'altres universitats com la UOC i antropòlegs i antropòlogues independents que, malgrat no participar d'aquest projecte, contribuïren a l'èxit de la Jornada.

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

UAB, el curs 2015-16 era el primer any que s'impartia aquesta matèria, per la qual cosa els resultats no es poden plantejar en termes comparatius pel que fa a l'experiència prèvia, però sí en la desenvolupada enguany. El temari inclou una aproximació a les àrees culturals (Mesoamèrica, Zona intermèdia, Amazònia), una presentació de la història de la conformació de les societats nacionals llatinoamericanes, així com una reflexió sobre els conceptes de grup ètnic i poble indígena des d'una vessant tant històrica com política. A partir de l'anàlisi d'etnografies contemporànies, el curs també està dedicat a entendre el gir ontològic en antropologia, reflexionant sobre la inexistència de la dicotomia natura/cultura evidenciada per Philippe Descola, el perspectivisme teoritzat per Eduardo Viveiros de Castro, i la interrelació entre les nocions de persona, cos i objectes mostrada per Fernando Santos Granero. Totes les evidències etnogràfiques són explicades en el seu context polític i econòmic. El temari també contempla la perspectiva de gènere i de l'ecologia política.

Les activitats docents avaluable de l'assignatura de la UB compten amb tres treballs parcials, dos dels quals han estat pensats com articles enciclopèdics per ser introduïts a la Viquipèdia. El primer treball consisteix a elaborar una nota biogràfica sobre l'autor de la monografia seleccionada. Per facilitar la tria, la docent, en coordinació amb la M. Ventura, va confeccionar una llista de monografies etnogràfiques sobre grups ètnics de l'àrea tropical que no haguessin estat seleccionats pel grup de la UAB. La nota sobre l'etnògraf/a havia d'incloure informació bàsica: lloc i data de naixement i, si era el cas, de defunció, breu biografia (recerques etnogràfiques, càrrecs, trajectòria docent, i resum d'una o dues publicacions rellevants) i un llistat d'obres publicades. Aquest era un treball individual que suposava el 25% de la nota final.

El segon treball seguia la mateixa pauta que l'establerta per l'assignatura de la UAB, però es tractava d'un treball individual i d'extensió lliure, tot i recomanar síntesi i rigor. Els treballs havien de recopilar les informacions fent ús de la monografia escollida però també consultant altres fonts bibliogràfiques o recursos en línia. L'exercici consistia a llegir, resumir i classificar la informació sobre el grup,

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

però també referenciar-la correctament. Aquest segon treball també tenia un valor del 25% del total de la nota final.

Tot i que l'assignatura Etnologia Regional II a la UB és de segon semestre, la introducció de la nota biogràfica de l'etnògraf i del grup ètnic a la Viquipèdia no era una activitat obligatòria. En programar-se en cap de setmana, i tenir el caràcter de voluntari, la seva participació també fou reduïda, amb un nombre final d'onze estudiants, lleugerament superior a la de la UAB però encara comparable. En la valoració de l'activitat –que com en el cas anterior no es realitzà a partir d'una enquesta sistemàtica sinó en forma de sondeig-, també destaquem, junt amb les competències adquirides, de forma pràcticament igual al cas de la UAB, la percepció molt positiva dels i de les alumnes participants.

L'article de Viquipèdia no té un format estricte, però sí un conjunt de recomanacions sobre la qualitat esperada dels articles (tant d'estil com de contingut i de presentació¹⁴) que el fan adient per a enfocar el text a la generalització, la neutralitat, la síntesi i l'evitació del comentari personal. Atès que l'anàlisi crítica ja es treballa en altres activitats docents, aquí, l'article de Viquipèdia com a gènere, permet precisament elaborar el format "informe etnogràfic" neutre que els estudiants hauran d'aprendre a redactar també com a preparació del seu futur acadèmic professional. Però adquiriran igualment una competència fonamental de l'assignatura: condensar en una àrea etnogràfica tots els camps del coneixement antropològic adquirits en les assignatures dels camps clau, i aplicar aquest coneixement de forma holista en una societat concreta; és a dir, saber distribuir en uns quants epígrafs (història, organització social, política, economia i cosmologia) aspectes de la vida social interrelacionats. Per tant, tot i que l'estructura de l'article és pautaada per la mateixa pauta del treball proposat per les professores, la redacció del seu contingut és un dels objectius i competències a adquirir i en el cas que exposem ha estat un clar resultat d'aprenentatge. Aquests resultats detallats es palesen en la redacció de l'assaig avaluat en el decurs de l'assignatura, ja abans de

¹⁴https://ca.wikipedia.org/wiki/Viquip%C3%A8dia:Qu%C3%A8_%C3%A9s_un_article_de_qualitat

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

la seva publicació. En l'acte de publicació dels continguts a la Viquipèdia s'aprenen els fonaments tècnics i programàtics de l'enciclopèdia virtual en forma de Viquimarató. Però aquest moment del procés té altres avantatges, que exposem en el següent apartat.

La Viquipèdia i la Viquimarató com a activitat formativa

Els avantatges docents de la Viquipèdia han estat ressenyats per diferents treballs, entre els quals volem destacar la síntesi elaborada pels membres voluntaris i alliberats de l'Amical Wikimedia, fruit de la seva relativament llarga experiència de col·laboració en projectes docents en l'àmbit català¹⁵. Moltes de les experiències docents prèvies han estat destinades a supervisar els estudiants en el procés de millora d'articles mitjançant la seva correcció, partint de la idea que un contingut no és mai definitiu, de la mateixa manera que el coneixement és sempre obert; donar-se d'alta com a usuari de la Viquipèdia permet a l'autor contribuir a aquest treball en construcció permanent i participar, com una veu més del coneixement universal, dels debats que es puguin produir des de la intranet. Alhora, la mateixa possibilitat de ser corregit per una altra de les mans anònimes que hi contribueixen és un nou incentiu per a la responsabilitat en el rigor de cada autor. Les experiències prèvies també han demostrat que introduir la Viquipèdia a l'aula amb supervisió del personal docent redueix el neguit per la seva sovint dubtada fiabilitat en el món acadèmic, i contribueix a fer participar l'alumnat de l'elaboració dels continguts de l'assignatura. El portal educatiu de Viquipèdia assenyala entre els avantatges del seu ús en docència: 1. La motivació, derivada de la utilitat final del producte de l'activitat docent a l'aula, que no s'arxiva sinó que es posa a l'abast de tothom; 2. L'aprenentatge derivat de la necessitat d'elaborar de forma personalitzada el contingut (la Viquipèdia no permet copiar literalment d'altres fonts) i de la relació amb altres camps i conceptes a què condueix la introducció de continguts, amb la

¹⁵https://ca.wikipedia.org/wiki/Portal:Educaci%C3%B3/Per_qu%C3%A8_docent

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

selecció dels hipervincles; 3. La competència digital, ja que s'aprèn a usar una eina digital potent, així com conceptes relacionats (llicències obertes, drets d'autor, validació entre iguals, historial de canvis, consulta de fonts diverses i gestió de la informació...); 4. La millora de la capacitat comunicativa: tots els futurs graduats han de poder expressar-se correctament, distingint entre objectivitat i opinió, divulgant de forma entenedora les idees bàsiques del seu camp d'expertesa; 5. El treball col·laboratiu: els articles mai no són d'una sola persona, sinó que creixen amb el treball de tots, s'aprèn a acceptar normes alienes, a consensuar polítiques, a dialogar sobre el contingut... i – afegim, com a aprenentatge del que serà el procés de revisió per parells de les revistes científiques – aquí també un article no surt *a la primera*, no s'accepta tal qual sinó que requereix diverses revisions per assolir estàndards de qualitat¹⁶; 6. I en darrer terme, una reflexió epistemològica: el coneixement no es monolític ni únic, sinó que varia segons la versió consultada, i per tant queda palès que no es pot sostenir que hi hagi una sola veritat quan qualsevol pot afegir o modificar el contingut vigent. Els alumnes augmenten el seu esperit crític en qüestionar-se la validesa d'allò escrit mentre valoren el propi saber. Finalment, entre un seguit d'avantatges assenyalats en el portal, volem destacar-ne un: en participar des de l'acadèmia a la construcció del coneixement col·lectiu, el professorat i l'alumnat universitari realitzen un retorn de la inversió que la societat fa en la pròpia universitat i, trencant les barreres d'espai i temps per acostar la cultura a tothom, una de les missions fonamentals de l'educació superior.

De la mateixa manera, la major part dels projectes ressenyats en apartats anteriors (Martínez Corzanza y Millán 2013; Moritz 2008; Peña *et al.* 2008; Pérez Beltrán *et al.* 2014; Romeu *et al.* 2012; Saorín Pérez *et al.* 2011) assenyalen la creativitat en la producció de coneixements, la competència participativa i col·laborativa, la capacitat de transferir el coneixement més enllà de les aules, la transformació cultural i de valors, i en definitiva situen la Viquipèdia com a una bona eina docent. No volem insistir sobre aquest aspecte, però creiem pertinent tancar aquest text

¹⁶ Val a dir que en el cas de la UAB no hi hagué ocasió de fer el seguiment de l'article un cop introduït, activitat que queda pendent per a properes edicions de l'assignatura.

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

exposant el que en la nostra experiència ha significat no només Viquipèdia sinó la Viquimarató com a activitat culminant del projecte.

La Viquimarató és una jornada on es reuneixen membres d'un col·lectiu habitualment disciplinari, per editar conjuntament la Viquipèdia. En la Viquimarató d'Antropologia celebrada el dia 16 d'abril del 2016, organitzada per l'Institut Català d'Antropologia a la biblioteca de la Facultat de Geografia i Història de la UB, l'objectiu era la introducció conjunta de continguts nous del camp de l'antropologia social a l'enciclopèdia virtual universal en català, amb l'objectiu d'ampliar-ne els continguts, tant per millorar la presència de l'antropologia a la xarxa com per a ampliar-ne els articles en català. És per això que no es volia limitar a un públic universitari estrictament, tot i que, com hem explicat, a banda d'alguns professionals, la major part dels participants provenien de l'acadèmia, tant docents com estudiants.

L'activitat durà tres hores. En primer lloc els voluntaris exposaren els rudiments tecnològics vinculats a l'eina, alhora que exposaven les raons del projecte universal de la *wiki* i les seves virtuts, en el mateix sentit del que hem detallat més amunt. En un segon moment, els i les participants es dedicaren, en un ambient distès, a conèixer-ne les possibilitats mentre ja feien la primera feina: introduir un concepte que duien preparat, al qual ara donarien forma, buscarien imatges, establirien enllaços i situarien en un context de coneixement organitzat. En el procés d'incorporació del contingut apareixien dubtes, la resolució dels quals implicava un aprenentatge pràctic del sentit de les categories tradicionals de l'antropologia, des de les més generals com etnònim, grup ètnic, categoria cultural, classificació lingüística o poble indígena, fins a les que fan referència a formes d'organització social ("on posem els termes de parentiu?") o formes de representació col·lectiva o sistema de creences ("on incloc els mites?" "On descriu la formació de la persona?"). La presència de les professores de les assignatures que analitzem aquí contribuï a resoldre'ls, alhora que la presència dels col·laboradors de l'Amical Wikimedia oferia respostes tant dels aspectes tècnics com normatius o epistemològics sobre la qualitat del contingut.

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

La Viquipèdia, com ens van dir els formadors d'Amical Wikimedia, és el millor lloc per començar una cerca, però el pitjor per acabar-la. Aquesta idea és també un dels aprenentatges d'incorporar la Viquipèdia com activitat docent: ens permet entendre el seu potencial per a la sistematització i la difusió d'idees, però també la necessitat de millorar-ne els seus continguts amb la implicació de la comunitat científica i acadèmica, tant docent com estudiantil.

Tot i que la mostra ha estat petita i caldran altres cursos acadèmics per aplicar els aprenentatges d'aquesta experiència, creiem que en l'exemple que presentem els beneficis han estat, o poden ser-ho en un futur, a tres bandes: els propis de la incorporació de la Viquipèdia com a activitat docent llargament avalats per experiències prèvies; els aprenentatges vinculats a l'elaboració d'un contingut etnogràfic com a activitat docent que ha de ser avaluat anònimament i pública i que requereix d'una neutralitat i d'un rigor acadèmic poc sospitat abans, quan l'ús de la Viquipèdia es reduïa a les consultes inicials d'una cerca. I finalment, els propis de la vivència i el debat conjunt de la mateixa sessió de la Viquimarató: com hem explicat, la Viquimarató d'Antropologia s'emmarcà dins de la Setmana de l'Antropologia organitzada per l'Institut Català d'Antropologia, que tenia per objectiu acostar l'antropologia a la societat i celebrar-la conjuntament, més enllà de l'espai habitual de la seva producció, la Universitat¹⁷. Editar la Viquipèdia en grup tenia també altres objectius: la trobada entre antropòlegs i antropòlogues de diferents àmbits (acadèmic i professional) i, dins de l'acadèmic, de docents i estudiants de diferents universitats, repetim-ho, per tal d'obrir espais de relació poc habituals. L'activitat conjunta permeté sentir la vivència col·lectiva de la disciplina a la qual tothom estava contribuint a descriure i divulgar. Així, el fet de celebrar una Viquimarató afegeix, als beneficis esperats de Viquipèdia com a projecte docent, un resultat d'aprenentatge possible més enllà de l'assignatura: activar les xarxes de coneixement i col·laboració entre professorat i entre estudiants que hi participen, així com amb professionals de l'antropologia que ja no estan en l'estructura

¹⁷<https://etnologia.blog.gencat.cat/2016/03/29/setmana-de-lantropologia/>

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

acadèmica. Calen encara més edicions per valorar la trobada interuniversitària com a resultat de la Viquimarató, atesa la novetat i dimensions de l'experiència, però tot fa pensar que en properes edicions aquest objectiu pot ser assolit i doncs afegir, a la construcció col·lectiva del coneixement antropològic, la construcció col·lectiva de la comunitat antropològica.

Bibliografia

Alcedo, A. de (1786). *Diccionariogeogràfico-histórico de las IndiasOccidentales o América*. Madrid: Imprenta de Benito Caro.

Aycock, J. i Aycock, A. (2008). "Why I love/ hate Wikipedia: Reflections upon (not quite) subjugated knowleges". *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning*, vol. 8(2): 92-101.

Bonte, P. i Izard, M. (éds) (1991). *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*. Paris: PUF.

Budka, P. i Mader, E. (2006). "E-learning in the social sciences: experiences with creating communities, networks and strategies". Paper presented at the conference *Learning Communities: Der Cyberspace als neuer Lern- und Wissensraum Klagenfurt*. Viena, 9-11 November 2006.

Clastres, P. (1972). *Chronique des indiens Guayaki*. Paris: Plon.

Clastres, P. (1974). *La Société contre l'État*. Paris: Minuit.

Coletti, G. (1771). *Dizionario Storico-Geográfico Dell'America Meridionale*. Venezia: Stamperia Coletti.

Descola, Ph. i Taylor, A.C. (1993). "Introduction". *La remontée de l'Amazonie. Anthropologie et histoires des sociétés amazoniennes*. *L'Homme*, 126-128: 13-24.

González Echevarría, A. (1990). *Etnografía y Comparación. La investigación transcultural en Antropología*. Bellaterra: Publicacions d'Antropologia Cultural, UAB.

Hervas, L. Ab. (1800). *Catálogo de las naciones desconocidas y numeración, división, y clases de éstas según la diversidad de sus idiomas y dialectos*. Madrid: Imprenta de

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

la Administración del Real Arbitrio de Beneficiencia, vol. I: Lenguas y Naciones Americanas.

Jijón y Caamaño, J. (1997 [1952]). *Antropología pre-hispánica del Ecuador*. Quito: Museo Jacinto Jijón y Caamaño/Embajada de España/AECI/Ed.Santillana.

Lévi-Strauss, C. (1955). *Tristes tropiques*. Paris: Plon.

Martínez, R., Corzanza, F. i Millán, J. (2013). "Experimentando con las redessociales en la enseñanza universitaria en ciencias". *Revista Eureka sobre Enseñanza y Divulgación de las Ciencias*, 10 (3): 394-405.

Moritz, M. (2008). "Integrating Wikis in Anthropology Courses". *Academic Affairs. Anthropology News*, p. 31 (www.anthrosource.net), DOI: 10.1525/an.2008.49.3.31

Peña, I., Córcoles, C.P., Casado, C. (2008). "El profesor 2.0: docencia e investigación desde la Red". *UOC papers*, 3: 1-9.

Pérez Beltrán, J., Bias Platas, A., Ñeco García, R.P. (2014). "Uso de tecnología Wiki para la elaboración colaborativa de material de estudio". in Tortosa et al. (coord.) *XII Jornades de Xarxes d'Investigació en Docència Universitària. El reconeixement docent: innovar i investigar amb criteris de Qualitat*, Universitat d'Alacant.

Rivet, P. (1906). "Les indiens Colorados. Récit de voyage et étude ethnologique". *Journal de la Société des Américanistes*, n.s.I:177-208.

Romeu, T., Romero, M., Pérez-Mateo, M. Guitert, M. (2012).

"Aprender colaborativamente en red a través de wiki: Experiencias desarrolladas en la UOC". *Revista de CIDUI*, núm 1, 13 pp.

<http://www.cidui.org/revistacidui/index.php/cidui/article/view/439/433>

Salomon, F. Schwartz, S. B. (eds) (1996-2000). *The Cambridge history of the native peoples of the Americas* Vol. 3 (1-2) *South America*. Cambridge: Cambridge University Press (UAB).

Saorín Pérez, T., De Haro y De San Mateo, M.V.; Pastor Sánchez, J.A. (2011). "Posibilidades de Wikipedia en la docencia universitaria: elaboración colaborativa del conocimiento". *Ibserid*, 5: 89-97.

perifèria

Número 21(1) , junio 2016

revistes.uab.cat/periferia

Seligman, E.R.A. and Johnson, A.S. (eds) (1930-1967). *Encyclopaedia of the Social Sciences*. New York: MacMillan.

Steward, J. (Ed) (1940-1947). *Handbook of South American Indians*. Bureau of American Ethnology, Washington, DC: Smithsonian Institution.

Ventura, M. et al. (1997). *Etnografías mínimas del Ecuador*. Quito: Abya-Yala.

Ventura, M. (amb la col.laboració de V. Fons i A. Piella) (2000). "Etnografía y Pueblos indígenas". *Guía Escolar Vox*, vol. *Ciencias medioambientales y salud*, Barcelona: CREDSA, pp.104-124.